

دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان

علیرضا کوهکن^۱*

فرخنده نزاکتی^۲

چکیده

دیپلماسی عمومی از جدیدترین روش‌های سنت کهن روابط دیپلماتیک است که سعی دارد افکار نخبگان و عموم مردم جامعه هدف را در جهت منافع ملی کشور به کار گیرنده آن تحت تأثیر قرار دهد. در منطقه آسیای جنوب غربی، عربستان سعودی از مهم‌ترین کشورهایی است که برای سیاست‌گذاری و تأثیرگذاری بر اذهان عمومی از دیپلماسی عمومی استفاده می‌کند. هدف پژوهش حاضر بررسی چگونگی استفاده عربستان از ابزار دیپلماسی عمومی برای دست یافتن به اهداف سیاست خارجی خود است. از این پژوهش در چارچوب نظریه سازه‌نگاری و با استفاده از روش توصیفی تحلیلی این نتیجه حاصل می‌شود که عربستان سعودی برای رسیدن به اهدافش در سیاست خارجی با استفاده از ابزارهای دیپلماسی عمومی خود مانند حج، وجود حرمین شریفین، مدارس مذهبی و دانشگاه‌ها، رسانه‌های تصویری، که العربیه مهم‌ترین آن‌هاست، و همچنین سازمان‌های اجتماعی و حکومتی مانند سازمان رابط العالم الاسلامی و سازمان بین‌المللی امداد اسلامی سعی داشته تا خود را به جایگاه رهبری جهان عرب و جهان اسلام برساند و در چندین حوزه جغرافیایی در این زمینه موفق شده است.

واژه‌های کلیدی: دیپلماسی عمومی، عربستان سعودی، وهابیت، جهان اسلام

۱- استادیار روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبایی

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای دانشگاه علامه طباطبایی

* نویسنده مسؤول، ایمیل: Koohkan2001@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۹/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۱

فصلنامه سیاست جهانی، دوره سوم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳، صص ۲۳۴-۲۰۵

مقدمه

رابطه میان نظام‌های سیاسی گوناگون در همه زمان‌ها وجود داشته است؛ چه قبل از معاهده وستفاليا در سال ۱۶۴۸ و چه بعد از آن که دولت-ملت‌ها شکل گرفتند. این ارتباط‌های سیاسی شکل‌دهنده دیپلماسی است که یکی از ابزارهای رسیدن به اهداف و منافع ملی در سیاست خارجی کشورها به شمار می‌رود. دیپلماسی می‌تواند به معنای حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات بین‌المللی باشد. امروزه کشورها کمتر از گذشته از قدرت نظامی استفاده می‌کنند و ابزارهای دیپلماتیک عرفی‌ترین شکل پیگیری منافع در نظام بین‌الملل کنونی به شمار می‌رود. دیدارهای سیاسی، ارسال پیام‌های رسمی به شکل آشکار یا محرمانه و برگزاری مجامع بین‌المللی گوناگون متداول‌ترین شیوه‌های مورد استفاده است. این موارد همان دیپلماسی سنتی است که سابقه‌ای به قدمت تاریخ سیاسی نظام‌های بشری دارد. اما سیاست نوین از این ارتباط‌ها فراتر رفته و علاوه بر مقامات رسمی کشورها، مردم جامعه هدف را از طریق دیپلماسی عمومی مخاطب قرار می‌دهد. بنابراین بررسی مفهوم دیپلماسی عمومی و اینکه چگونه می‌تواند کشورها را در اجرای سیاست خارجی و رسیدن به منافع ملی یاری کند، اهمیت دارد.

نظام پادشاهی عربستان سعودی با استفاده از ظرفیت‌هایش در حوزه دیپلماسی عمومی سعی دارد تا با به کارگیری این شیوه نوین دیپلماسی در مناطق مختلف جهان به خواسته‌هایش در عرصه بین‌الملل دست یابد. این کشور یکی از حکومت‌های هویتی منطقه خاورمیانه است و نوعی نظام سیاسی در آن برقرار است که مهم‌ترین حامی آئین وهابیت به شمار می‌رود.

هدف این مقاله بررسی دیپلماسی عمومی عربستان است. این نوشتار تلاش دارد به این سؤال پاسخ دهد که عربستان سعودی چگونه از ابزار دیپلماسی عمومی برای دست یافتن به اهداف سیاست خارجی استفاده می‌کند. این مقاله از سازه‌نگاری به عنوان چارچوب نظری استفاده می‌کند و با به کارگیری روش توصیفی - تحلیلی سعی

دارد پاسخی برای سؤال اصلی بیابد. به همین منظور در ابتدا توضیحاتی درباره چارچوب نظری ارائه می‌شود. پس از آن به عنوان تعریف مفاهیم اصلی، دیپلماسی عمومی مورد مذاقه قرار می‌گیرد و سپس ابزارهای دیپلماسی عمومی عربستان بررسی و جایگاه آن‌ها را در سیاست خارجی عربستان بیان می‌شود.

فرضیه مقاله حاضر این است که دیپلماسی عمومی نظام عربستان سعودی بر دو پایه مادی و غیرمادی استوار است. بعد مادی ابزارهای دیپلماسی عمومی این کشور بر ثروت نفت و تلاش برای قدرتمند شدن در حوزه مالی و نظامی قرار دارد و بعد غیرمادی آن بر پایه اسلام و عربی بودن بنا شده است. این مقاله بنا دارد به بررسی یکی از این دو ابزار، یعنی اسلام و عربیت بپردازد. عربستان با استفاده از حرمین شریفین در قالب حج و رسانه‌ها و همچنین وهابیت - که برای گسترش آن از مدرسه‌های مذهبی وهابی، سازمان رابط العالم الاسلامی و رسانه‌ها استفاده می‌شود - در صدد رسیدن به خواسته‌های خود از جمله ام‌القری بودن - ادعای رهبری جهان اسلام - و همچنین گسترش وهابیت است.

با توجه به هویتی و غیررسمی بودن بعضی از ابزارهای دیپلماسی عمومی عربستان سعودی، سعی می‌شود از بهترین منابع موجود در بررسی آنها استفاده شود اما مشکل وجود منابع رسمی در این خصوص باقی خواهد ماند و تقیصه‌ای برای این نوشتار محسوب می‌شود. با این حال انتظار می‌رود تحقیق حاضر با توجه به رقابت‌های موضوعی سیاست هویتی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی در گسترش فهم علمی و استفاده عملی مفید واقع شود.

۱. پیشینه پژوهش

در مورد موضوع دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان هیچ منبعی به صورت مستقل در میان منابع فارسی و انگلیسی وجود ندارد. اما مقالاتی که به طور کلی به موضوع دیپلماسی و به صورت تخصصی‌تر به دیپلماسی عمومی و انواع ابزارهای آن بپردازد، نوشته شده است. با استفاده از این منابع و مقالات، نوشتار حاضر در صدد پیاده‌سازی دیپلماسی عمومی و ابزارهای آن در کشور عربستان به

عنوان مطالعه موردی برآمده است. در ادامه به چند مورد از آنها اشاره می‌شود. یکی از پژوهش‌ها مقاله «جایگاه مفهومی دیپلماسی عمومی» نوشته ناصر هادیان می‌باشد. در این نوشته بیان شده است که واژه دیپلماسی عمومی به جای واژگانی چون قدرت نرم، تبلیغات و جنگ نرم بکار برده می‌شود. در حالیکه هر کدام از این مفاهیم معانی متفاوتی دارد. اهمیت، ابزار و اهداف دیپلماسی از جمله مواردی است که در این مقاله بررسی شده است. در این پژوهش تعدادی از ابزارهای دیپلماسی عمومی نام برده شده و توضیح داده شده است. از جمله رسانه، برند ملی و بازیگران دیپلماسی عمومی. در صورتی که در مقاله عربستان علاوه بر اینکه ابزارهای دیپلماسی عمومی معرفی شده است چگونگی به‌کارگیری این ابزار در سیاست خارجی عربستان برای پیشبرد اهداف و منافع ملی بیان شده است. اثر دیگر مقاله «تحولات دیپلماسی در عصر اطلاعات» نوشته محمد گنجی دوست است. در این مقاله عواملی مانند فناوری اطلاعات و ارتباطات را یکی از ابزارهای دیپلماسی می‌داند که باعث شفاف شدن عرصه روابط خارجی می‌شود و مرزهای حاکم بر روابط دیپلماتیک را به سرعت درهم می‌شکند. بر رسانه‌هایی مانند اینترنت، روزنامه و ماهواره در تأثیرگذاری بر افکار عمومی تأکید دارد. در این مقاله بر طبق عنوان آن تنها در مورد یکی از ابزارهای دیپلماسی عمومی یعنی فناوری ارتباطات صحبت شده است و از ابزارهای دیگر سخنی گفته نشده و چگونگی استفاده از این ابزار و کارآمدی آن در دیپلماسی عمومی یک کشور به عنوان مصداقی مشخص بیان نشده است. در صورتی که در مقاله دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان ابزارهای گوناگون دیپلماسی عمومی در راستای سیاست خارجی این کشور مورد بررسی قرار گرفته است. کار دیگری که در این زمینه مورد استفاده قرار گرفته است، مقاله «تبارشناسی سیاست خارجی عربستان سعودی؛ راهبردی واقع‌گرایانه بر بستری هویتی» اثر فرهاد عطایی می‌باشد. این کار بیان می‌کند که دیپلماسی عربستان از ابتدا تاکنون بر پایه تهدید و مبارزه بوده و این دو عامل تعیین‌کننده سیاست خارجی عربستان در قبال سایر کشورها بوده است و هویت تأثیر چندانی بر سیاست خارجی کشور نداشته

است. محققان در تشکیل دولت سعودی بر دو عنصر تأکید دارند ۱- وهابیت ۲- زور. در واقع آل سعود با توسل به وهابیت که آیین مذهبی بود علت ایجاد حکومت خود را توضیح داده‌اند. بنابراین اگرچه مذهب یکی از مؤلفه‌های هویتی برای دولت عربستان است اما امنیت در سیاست خارجی این کشور غالب بوده است. در مقاله دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان گفته شده است که عربستان از ابزار مذهب که به وهابیت و گسترش آن مربوط می‌شود در دیپلماسی خود استفاده می‌کند. یعنی عربستان تنها از ابزار مادی زور و مبارزه استفاده نمی‌کند و براساس نظریه سازه‌انگاری عناصر غیرمادی مانند مذهب را هم در نظر می‌گیرند. اثر بعدی با عنوان «مبانی نظری و سیر گسترش فرقه‌ای ناخوانده، وهابیت؛ درختی برای اختلاف» از یعقوب توکلی می‌باشد. مقاله حاضر به منشأ فکری و فقهی وهابیون اشاره کرده و تشکیل آن در سال ۶۷۶ با تفکر بازگشت به سلف صالح را توضیح می‌دهد. ابن تیمیه به شدت مدافع این تفکر بوده و در نهایت عبدالوهاب نظریه‌های او را عملیاتی کرده است و اینکه فرقه‌ای بودن عربستان، در حالیکه نیروی فداکار برای حفاظت و ایجاد امنیت نداشته به راحتی می‌توانسته باعث فروپاشی آن شود. به همین دلیل در کشورهایمانند پاکستان و افغانستان حوزه‌های علمیه تأسیس کردند و طلبه‌هایی را براساس عقاید خود تربیت کردند. در این نوشته هم تنها به وهابیون اشاره شده و از آنها به عنوان ابزار دیپلماسی در سیاست خارجی عربستان نام برده نشده است. پژوهش بعدی «روابط و دیپلماسی عمومی در نظام جهانی: یک موضوع ارتباط عمومی»^۱ نوشته جک لتان^۲ در این مقاله نویسنده تنها در مورد اصطلاحات روابط عمومی و دیپلماسی عمومی صحبت کرده است و به صورت تخصصی و جزئی به دیپلماسی عمومی پرداخته است. نقطه تمایز دیگر مقاله حاضر با نوشتار کنونی، عدم اشاره دقیق به ابزارهای دیپلماسی عمومی است. مقاله دیگر «دیپلماسی عمومی: طبقه بندی و تاریخچه»^۳ نیکلاس جی کال^۴ در این پژوهش نیز واژه دیپلماسی عمومی

^۱ Public Relations and Diplomacy in a Globalized World: An Issue of Public Communication

^۲ Jacquie L Etang

^۳ Public Diplomacy: Taxonomies and Histories

^۴ Nicholas, J. Cull

بررسی شده است و از انواع آن بویژه دیپلماسی فرهنگی سخن گفته شده است. ابزارهایی که در این نوشتار برای دیپلماسی عمومی بر شمرده شده است، بیشتر مربوط به دیپلماسی غربی است و برای سیاست عربستان سعودی قابلیت کاربرد ندارد. مورد آخر مقاله‌ای است با عنوان «جستجو برای نظریه دیپلماسی عمومی»^۱ که توسط ایتان گیلبون^۲ نوشته شده است. این نوشته در تلاش برای ارائه تئوری و مفهوم دیپلماسی عمومی در چندین رشته از جمله روابط بین الملل، مطالعات استراتژیک، مطالعات دیپلماتیک و رشته‌های دیگر است. در نهایت نشان می‌دهد که تلاش منظم بین چند رشته و همکاری بین محققان و پژوهشگران می‌تواند منجر به یک نظریه منسجم در مورد دیپلماسی عمومی شود.

۲. چارچوب نظری

سازهانگاری^۳ از اواسط دهه ۱۹۹۰ به یکی از نظریه‌های اصلی روابط بین‌الملل تبدیل شده است. این نظریه هم باعث فهم محتوایی ما از روابط بین‌الملل می‌شود و هم تلاشی در حوزه فرافکرانه است. سازهانگاران به هنجارها، قواعد، انگاره‌ها و رویه‌ها توجه دارند و همین توجه به عوامل فکری است که باعث قرار گرفتن آنها در برابر مادی‌گرایان می‌شود (مشیرزاده، ۱۳۹۱: ۳۲۴-۳۲۳). براساس این نظریه ساختارهای هنجاری و انگاره‌ای حداقل به همان اندازه ساختارهای مادی در شکل‌دهی به سیاست خارجی کشورها نقش دارند.

برخی از سازهانگاران در این نظریه بر عوامل مادی نیز تأکید دارند، اما ونت^۴ معروف‌ترین نظریه‌پرداز سازهانگاری معتقد است با وجود اینکه توانمندی‌های مادی در ساختار اهمیت دارند اما می‌توان به شکلی فرهنگی‌تر در مورد مفهوم ساختار اندیشید و به جای تمرکز بر قدرت بر بعد فرهنگی ساختار تأکید کرد (Alder, 2005). همچنین از نظر راگی مهم‌ترین خصوصیت سازهانگاری که باعث تمایز آن می‌شود هستی‌شناسی آن است. او بر این اساس سیاست بین‌الملل را یک هستی‌شناسی

¹ Searching for a Theory of Public Diplomacy

² Eytan Gilbon

³ Constructivism

⁴ Wendt

رابطه‌ای می‌بیند و به عوامل فکری مانند فرهنگ و هنجار بها می‌دهد (مشیرزاده، ۱۳۹۱: ۳۲۶). سازه‌انگاری از طریق رهیافت سیاست هویت تلاش می‌کند تا چگونگی نقش و تأثیر اجتماعات بین‌الذہانی مانند ناسیونالیسم، قومیت، مذهب، جنسیت و نژاد را در سیاست بین‌الملل و سیاست خارجی توضیح دهد (Gergen, 2001). اهمیت موضوع‌های هویتی از جمله هنجارها، ایده‌ها و تشکیل هویت به این دلیل است که هویت‌ها به صورت بالقوه بخشی از رویه‌های قوام بخش کشورها بوده و کنش‌های آنها در داخل و خارج را برمی‌انگیزد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۹: ۴۳). یک مسئله مهم در هستی‌شناسی سازه‌انگاری توجه به هویت‌های اجتماعی است. هویت عبارت است از فهم‌ها و انتظارات در مورد خود که خاص نقش است. هویت‌ها به گزینش‌های عقلانی قوام می‌دهند و الگوهای هنجاری سیاست بین‌الملل به آنها شکل می‌دهند (Kubalkova, 2001). هویت‌های اجتماعی در رابطه با سایر کنشگران برداشت‌های خاصی از خود نشان می‌دهند و منافع خاصی را تولید می‌کنند و در ادامه به تصمیمات سیاست‌گذاری شکل می‌دهند. هر کشوری به وسیله هویتش شناخته می‌شود و این هویت است که منافع ملی را شکل می‌دهد (Howard, 2005)، بنابراین از نظر ونت هویت‌ها اساس منافع ملی هستند.

براساس آنچه گفته شد، در کتاب سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران مدلی از سیاست خارجی مبتنی بر سازه‌انگاری ارائه شده و بیانگر این است که هنجارهای بین‌الذہانی مشترک در دو سطح داخلی و بین‌المللی، هویت ملی را شکل می‌دهند که خود باعث ایجاد نقش ملی خاص می‌شود و این نقش‌ها در ادامه منافع ملی خاص را تعیین می‌کنند و در نتیجه هدایت سیاست خارجی را به دنبال ندارد و به رفتار آن شکل می‌دهند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۹: ۵۰-۴۹). اکنون می‌توان این مدل را برای اجرای سیاست خارجی عربستان در نظر گرفت و به صورت نمودار زیر نشان داد.

نمودار ۱- مدل سیاست خارجی عربستان برگرفته از مدل کلی سیاست خارجی دکتر دهقانی فیروزآبادی

این نظریه یکی از نظریه‌های مهم روابط بین‌الملل است که در آن تلاش می‌شود مسائل عمده سیاست بین‌الملل از جمله سیاست خارجی کشورها بررسی شود. در این مقاله به بررسی سیاست خارجی عربستان در قالب دیپلماسی عمومی پرداخته شده است. این کشور در صدد است تا با برقراری روابط دیپلماتیک با دیگر کشورها به منافع ملی خود دست یابد که رسیدن به منافع ملی باعث تحقق سیاست خارجی آن می‌شود و برای این کار از هویت و فرهنگ خود استفاده می‌کند.

۳. دیپلماسی عمومی

نظام‌های سیاسی برای اینکه بتوانند به منافع اجتماعی خود در سطح جهانی دست پیدا کنند نیازمند برقراری رابطه با دیگر کشورها هستند که این یک سازه اجتماعی است. از دیدگاه نظریه سازه‌انگاری یک کشور، معلول ساختارهای اجتماعی بین‌الذهنی است. ساختارهای فکری و هنجاری همانند ساختارهای مادی در رابطه سیاسی بین کشورها اهمیت دارند. از نظر آن‌ها قدرت، توان تأثیرگذاری بر ذهن و روان افراد است. نگرش‌های ذهنی هر کشوری بر شکل‌گیری قدرت ملی و منافع آن کشور مؤثر است (Bigler, 2005). کشورها برای تأثیرگذاری بر یکدیگر از ابزارهای مختلفی استفاده می‌کنند که یک نوع آن دیپلماسی^۱ است که خود دارای انواع مختلفی است و در ادامه به آن پرداخته شده است. ابتدا نظام‌های سیاسی فقط در سطح سیاسی با هم ارتباط داشتند که دیپلماسی سنتی نامیده می‌شد و این رابطه توسط

^۱ Diplomacy

دیپلمات‌های رسمی مدیریت می‌شد. از دیپلماسی تعاریف مختلفی صورت گرفته است. دیپلماسی هنر و فن اداره سیاست خارجی، تنظیم روابط بین‌الملل و حل و فصل اختلافات به شیوه مسالمت‌آمیز است. دیپلماسی حتی مترادف با مذاکره، نیز بیان شده است (آشوری، ۱۳۸۲: ۱۶۹).

دیپلماسی را به دو نوع رسمی و غیر رسمی تقسیم می‌کنند. دیپلماسی عمومی نوعی دیپلماسی غیر رسمی محسوب می‌شود. نوع اول دیپلماسی توسط وزارتخانه‌های خارجه اجرا می‌شود و تنها رابطه صرف دولت‌ها با یکدیگر است و از مجرای کارگزاران رسمی می‌گذرد. «مک کلن»^۱ مشاور دیپلماسی عمومی وزارت خارجه آمریکا، دیپلماسی سنتی را اساساً «دیپلماسی کشور به کشور» می‌داند و می‌گوید: «دیپلماسی سنتی عمدتاً بر تلاش‌های مقامات رسمی یک کشور به منظور نفوذ بر مقامات رسمی کشور دیگر، برای اتخاذ موضعی خاص، متمرکز است» (آشنا و جعفری، ۲: ۱۳۸۶).

۳-۱. معنایابی دیپلماسی عمومی

این مفهوم در حوزه روابط بین‌الملل از دهه ۱۹۶۰ برای توصیف جنبه‌های جدید دیپلماسی بین‌المللی رایج شد. این اصطلاح در ۱۹۶۵ توسط «آلموند گولین»^۲ - رئیس مدرسه حقوق و دیپلماسی فلچر^۳ در دانشگاه تافتز^۴ در آمریکا - به کار گرفته شد. او دیپلماسی عمومی^۵ را علت و معلول نگاه‌ها و دیدگاه‌های عمومی، که طراحی و اجرای سیاست خارجی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهند معرفی می‌کند (آشنا و جعفری، ۱۳۸۶: ۴). از جمله تعاریف دیپلماسی عمومی، ارتباطات معطوف به منافع ملی یک کشور از طریق ارتباط با مردم خارج از مرزهای جغرافیایی است (اخوان کاظمی، ۱۳۹۳: ۱۳). این واژه جدید که برای اولین بار در سال ۱۹۶۵ بکار گرفته شد فرآیندی بود که در آن بازیگران بین‌المللی به دنبال تحقق اهداف سیاست خارجی

^۱ McClellan

^۲ Almond Gullion

^۳ Fletcher School of law and Diplomacy

^۴ Tufts University

^۵ Public Diplomacy

خود از طریق جذب کردن مردم خارجی و افکار عمومی بودند (Cull, 2008: 34-35). در واقع مجموعه‌ای از سازوکارهایی است که به واسطه آن، سیاست خارجی یک کشور برای عامه مردم آشکار می‌شود. به این معنا که مردم هدف اصلی هستند و باید اطلاعات را به آن‌ها منتقل کرد. همچنین افرادی مانند «میل کاکس»، «پل شارپ» و «جین بیگلر» دیپلماسی عمومی را تعریف کرده‌اند (Bigler, 2005). دیپلماسی عمومی همچنین می‌تواند شامل بحث میان فردی و مذاکره بین دیپلمات‌های حرفه‌ای در زمینه‌های گوناگون از جمله فرهنگی و آموزشی باشد (L'Etang, 2009: 609). از مجموع تعاریف این نظریه پردازان سیاست خارجی، می‌توان به این نتیجه رسید که دیپلماسی عمومی مکمل دیپلماسی سنتی است و تلاش یک دولت است برای درک ارتباط و نفوذ در افکار عمومی کشورهای هدف، برای تحکیم منافع ملی کشور خود. یکی از مهم‌ترین مسائل در دیپلماسی عمومی به دست آوردن اعتماد افکار عمومی است. دیپلماسی عمومی تغییر گسترده دیپلماسی از دولت به درون ملت‌هاست؛ چون ارتباطش را با لایه‌های درونی جامعه هدف که مردم و نهادهای اجتماعی هستند گسترش می‌دهد. بر این اساس دیپلماسی عمومی را می‌توان به دو نوع سنتی و نوین تقسیم کرد. در دیپلماسی سنتی حضور دولت آشکار است و دولت محور محسوب می‌شود در صورتی که دیپلماسی نوین مردم هم فعالانه در سیاست مشارکت دارند (مبینی مقدس و عبدسرمادی، ۱۳۹۲: ۱۰۹). دیپلماسی عمومی در قرن ۲۱ در حال افزایش است، چراکه این نوع از دیپلماسی تنها راه مقابله با افزایش تروریسم، تخریب محیط‌زیست، گسترش بیماری‌ها و بی‌ثباتی مالی است، که با همکاری نزدیک میان دولت‌ها، سازمان‌های غیردولتی و افراد ایجاد می‌شود (Gilbon, 2008: 58-59).

۲-۳. ابزارهای دیپلماسی عمومی

دیپلماسی عمومی برای نفوذ در افکار عمومی و تأثیرگذاری بر آنها از ابزارهای مختلفی استفاده می‌کند مانند رسانه، برند ملی، بازیگران سیاست خارجی و تبادلات فرهنگی و آموزشی که در ادامه نوشتار هر کدام از آنها جداگانه بررسی خواهد شد.

۱-۲-۳. رسانه و دیپلماسی عمومی^۱: اصلی‌ترین ابزار دیپلماسی عمومی رسانه است که هر چقدر قدرت و تنوع آن بیشتر باشد تأثیرگذاری آن نیز بیشتر است. امروزه با توجه به گسترش وسایل ارتباطی از قبیل ماهواره، اینترنت، تلفن همراه و نیز فراگیری استفاده از این وسایل در تمامی جوامع و اقشار گوناگون مردمی، رسانه‌ها سهم بسیار مؤثری را برای شکل‌دهی عقاید و جهت‌دهی به افکار عمومی در اختیار دارند (McClellan, 2004).

نماد بارز عصر اطلاعات، شبکه متشکل از رایانه‌های بهم پیوسته در سراسر جهان - اینترنت - می‌باشد. اینترنت رشدیافته‌ترین ابزار ارتباطی جهان بوده که به صورت معجزه‌آسا بر همه زوایای زندگی انسان امروزه نفوذ دارد (گنجی‌دوست، ۱۳۸۷: ۸). رمز اساسی تحولات دیپلماسی در عصر اطلاعات را نیز باید در رابطه تنگاتنگ این نهاد با دو عنصر اطلاعات و ارتباطات دانست. در عرصه روابط بین‌الملل و در دنیای دیپلماسی، اطلاعات و ارتباطات نقش محوری مشترک و جدا ناپذیر از یکدیگر دارند (کوهکن، ۱۳۹۰: ۶۹).

۲-۲-۳. برند (سمبل سازی) ملی^۲: از جمله مسائل مورد توجه امروزه کشورها سمبل ملی است. برندینگ در واقع هویت‌سازی توسط یک کشور است که نیازمند مشروعیت و حمایت مردمی است. این ایده کشوری را از کشور دیگر متمایز می‌کند و تلاش کشورها برای تقویت جنبه مثبت هویت‌سازی است. این بحث می‌تواند گویای این مسئله باشد که یک کشور به چه چیزی معروف شده و یک علامت و سمبل خاص چگونه می‌تواند بیانگر هویت یک کشور باشد؟ سمبل‌سازی به دنبال تأثیرگذاری بر افکار عمومی می‌باشد و البته بیشتر نگاه به خارج دارد تا داخل. در صورتی سمبل‌سازی به موفقیت می‌رسد که دیدی بلند مدت نسبت به آن وجود داشته باشد و موضوعی با دستاوردهای روزانه تلقی نشود (هادیان، ۱۳۸۸: ۱۳-۱۲). سریاکو و کرامول تأکید می‌کنند که روند برندسازی به تقویت دیپلماسی منجر شده

¹ Media

² Nation symbol

به توسعه داخلی و همگرایی موفقیت‌آمیز در تمامی سطوح جامعه جهانی کمک می‌کند. برندسازی یک کشور باعث ثبات سرمایه‌گذاری، گردشگری و ارزش نهایی صادرات یک کشور می‌شود که اینها از جمله مهم‌ترین محورهای برند ملی هستند (فیروزی، ۱۳۹۰: ۴۲-۴۱).

۳-۲-۳. **بازیگران سیاست خارجی^۱:** دیپلماسی عمومی حاصل سازگاری و انطباق میان اقدامات بازیگران دولتی و غیردولتی، ارزش‌های سیاست خارجی و اولویت‌های دولت است. در این دیپلماسی تأکید زیادی بر ترکیب فعالیت‌های بازیگران دولتی و غیردولتی و بخش خصوصی می‌شود. بخش خصوصی طیف وسیعی از شرکت‌ها و سازمان‌های غیردولتی تا افراد و کارشناسان که در سطح جهانی مطرح هستند را در بر می‌گیرد (هادیان، ۱۳۸۸: ۱۴-۱۳).

۴-۲-۳. **تبادلات فرهنگی و آموزشی^۲:** از طریق برنامه‌هایی مانند تبادل اساتید دانشگاهی و دانشجویان، مبادلات کلاسیک آموزش زبان، کمک‌های مالی یا سازمانی به دانشگاه‌ها و نخبگان، دعوت از هنرمندان و نخبگان و دیگر موارد مشابه تلاش می‌شود تا ضمن ارائه تصویری مثبت از کشور مورد نظر، نوعی نزدیکی و قرابت فکری و اعتقادی بین گروه‌های هدف با اهداف و سیاست‌های این کشور ایجاد شود (اخوان کاظمی و عزیز، ۱۳۸۹: ۹).

۵-۲-۳. **انتشار کتب و نشریات^۳:** سالانه هزاران کتاب و نشریه به زبان‌های گوناگون توسط دستگاه دیپلماسی عمومی کشورهای مختلف در جهت شکل‌دهی به افکار عمومی جوامع هدف و اثرگذاری بر آنها چاپ و منتشر می‌شود. همچنین فیلم‌های سینمایی، تلویزیونی، نشریات اینترنتی و وب‌نوشته‌ها در خدمت دیپلماسی عمومی هستند (اخوان کاظمی و عزیز، ۱۳۸۹: ۱۰).

¹ Foreign policy actors

² Educational and cultural exchanges

³ Publication of books and periodical

۴. دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان

پس از بیان معنای مورد نظر از مفهوم دیپلماسی عمومی و ابزارهای گوناگون مورد استفاده در آن حوزه، این موضوع اهمیت می‌یابد که آنها را در چارچوب کشور عربستان سعودی مورد بررسی قرار دهیم و با ابزارهای دیپلماسی عمومی عربستان آشنا شویم و بررسی کنیم که آیا عربستان با استفاده از آنها توانسته در رسیدن به اهداف سیاست خارجی خود موفق باشد یا خیر؟ تظاهر به اسلامی بودن مهمترین پایه دیپلماسی عمومی عربستان سعودی است که بر دو رکن حرمین شریفین و حج قرار دارد. عربستان از وهابیت نیز به عنوان ابزار دیپلماسی عمومی خود استفاده می‌کند و آن را بر اساس مدارس مذهبی وهابیت، رسانه و سازمان رابط العالم الاسلامی دنبال می‌کند.

ویژگی‌ها و شرایط اقلیمی در پیشبرد اهداف و منافع ملی و شکل‌گیری سیاست خارجی هر کشوری نقش اساسی دارد و در صورت مساعد بودن می‌تواند یکی از ابزارهای سیاست خارجی قرار گیرد، بنابراین ضروری است به وضعیت ژئوپولیتیک عربستان اشاره کوتاهی شود.

عربستان سعودی بزرگ‌ترین کشور در غرب آسیا است. این کشور که بخش عمده شبه جزیره عربستان را در بر گرفته است، از شمال با عراق، اردن و کویت، از شرق با امارات متحده عربی، قطر و خلیج فارس، از جنوب شرق با عمان، از سوی جنوب با یمن و از سوی غرب با دریای سرخ هم‌مرز است. جایگاه‌های مهم دینی مسلمانان هم‌چون کعبه، مسجد پیامبر و آرامگاه پیامبر اسلام در این کشور جای دارد. پادشاهی عربستان سعودی در سال ۱۹۳۲ توسط ملک عبدالعزیز بن سعود پایه‌گذاری شد. عربستان سعودی یک سلطنت مطلقه است. عربستان خود را کشوری اسلامی معرفی می‌کند و به شدت تحت تأثیر وهابیت است. این کشور محل تولد اسلام است. عربستان سعودی از بزرگترین تولیدکنندگان و صادرکنندگان نفت دنیا است. این کشور بیشترین ذخایر نفت جهان را داراست که این ذخایر به شکل عمده‌ای در استان شرقی متمرکز شده‌اند. نفت و مشتقات آن، ۹۵٪ از صادرات و ۷۰٪ درآمد

دولت را تشکیل می‌دهد (World Bank, 2014). ثروت نفت باعث تبدیل این کشور سلطنتی - بیابانی به یکی از ثروتمندترین کشورهای دنیا شده است. درآمدهای گسترده نفتی سبب مدرنیزه شدن سریع کشور و ایجاد دولت رفاه شد. عربستان همچنین دارای ششمین ذخایر گاز طبیعی بزرگ جهان است.

۱-۴. مفهوم یابی دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان: هویت

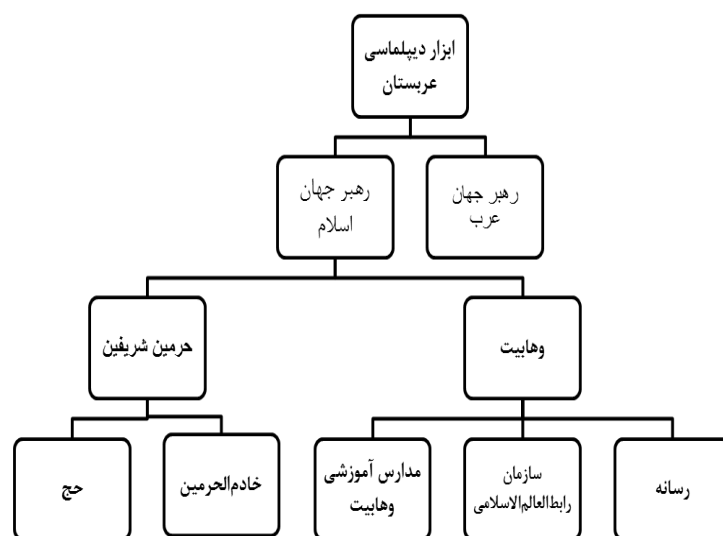
عربستان سعودی یکی از مهم‌ترین دولت‌های هویتی منطقه خاورمیانه است که اندیشه وهابیت نقش زیادی در فرآیند تشکیل و تداوم حیات سیاسی آن کشور داشته و در حال حاضر مهم‌ترین منبع مشروعیت مذهبی رژیم آن کشور است. محققان در فرآیند تشکیل دولت سعودی بر دو عنصر نیروی نظامی (زور - جهاد) و آئین وهابیت تأکید می‌کنند؛ چنان که «ویلیام اوچسن والد» اعتقاد دارد که ترکیب قدرت نظامی سعودی‌ها با آموزه‌های مذهبی عبدالوهاب، دو عنصری بودند که عبدالعزیز توانست با توسل به آن بسیاری از قبایل عربستان را تحت یک حاکمیت درآورد (عطایی و منصور، ۱۳۹۲: ۳۵).

اما اهمیت عنصر وهابیت به حدی است که برخی از نویسندگان برای آن اهمیت دوچندانی قائلند. به عنوان مثال، الرشید معتقد است که اجبار و استفاده از نیروی نظامی به تنهایی گسترش سرزمینی سعودی‌ها را تضمین نمی‌کرد، بلکه می‌بایست به نقش وهابیسیم در این خصوص اشاره شود: «وهابیسیم از یک طرف، انگیزه جدیدی برای تمرکزگرایی سیاسی فراهم کرده بود؛ زیرا اهمیت جهاد در آموزه‌های وهابی، اشغال سرزمین‌های اسلامی را امکان‌پذیر می‌ساخت. گسترش آئین وهابیت، پاک کردن عربستان از اشکال غیر ارتدکسی مذهبی و قدرت بخشیدن به شریعت در میان جامعه عرب، از خواسته‌های اساسی جنبش وهابی بود. وهابیسیم رهبری سعودی را به ابزاری جدید مجهز ساخت که برای انسجام و توسعه حاکمیت سعودی‌ها بسیار اساسی بود (عطایی و منصور، ۱۳۹۲: ۳۶-۳۵). بنابراین، چنان که بیشتر نویسندگان اعتقاد دارند، مذهب مهم‌ترین عامل تأثیرگذار داخلی در تشکیل و تداوم دولت سعودی و بدون شک یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویتی دولت عربستان

سعودی است و مذهب در این کشور دارای مؤلفه‌هایی می‌باشد که هویتی ممتاز و متمایز به این کشور بخشیده است که می‌توان از جمله آنها به اماکن مذهبی چون خانه خدا و مدینه النبی و مذهب سلفی‌گری وهابیت اشاره کرد که تأثیر بسیار زیادی بر تصمیمات سیاست خارجی در عربستان دارند. برای نمونه می‌توان به حمایت عربستان از گروه‌های سلفی در سوریه اشاره کرد که ریشه در هویت این کشور دارد. بنابراین در انتها می‌توان این‌گونه بیان کرد که عربستان بر اساس مؤلفه مذهبی دارای یک هویت بر ساخته ایدئولوژیکی است که در مشروعیت بخشی به حکومت حاکم این کشور نقش مهمی ایفا می‌کند و بر همین اساس، هویت ایدئولوژیکی در تصمیم‌سازی سیاست خارجی بسیار مهم تلقی می‌شود؛ پس در این راستا است که کشور عربستان از ابزارهای دیپلماسی عمومی نیز برای دستیابی به اهداف سیاست خارجی ایدئولوژیک محور (برساخته هویتی) خود استفاده می‌نماید.

۲-۴. ابزارهای دیپلماسی عمومی عربستان

عربستان همانند کشورهای دیگر در صدد جذب افکار عمومی به خود است. دیپلماسی عمومی عربستان مبتنی بر چند بعد است؛ اسلام و عربیت در مرحله اول و در مرحله بعد ثروت و پیشرفت. در حوزه اسلام که موضوع مقاله حاضر را در بر می‌گیرد، دولت عربستان سعودی از ابزار حرمین شریفین و وهابیت استفاده می‌کند. عربستان در خصوص حرمین شریف بر حج و کار رسانه‌ای متکی است و برای وهابیت، مدارس مذهبی وهابی و سازمان رابط العالم السلامی به کمک دیپلماسی عمومی عربستان می‌آیند. ابزار رسانه در این بخش نیز بسیار مؤثر است. خلاصه این مطالب در نمودار شماره ۲ قابل مشاهده است.

نمودار ۲- ابزارهای دیپلماسی عربستان در سیاست خارجی

۱-۲-۴. حرمین شریف

دولت عربستان سعودی برای اینکه خود را در جایگاه رهبری جهان اسلام و نگهبان شهرهای مقدس مکه و مدینه (خادم حرمین شریفین) که محل تولد اسلام بوده است، معرفی کند نشست‌هایی بین سران دولت‌ها و کشورهای اسلامی در مکه برگزار می‌کند. از جمله این نشست‌ها در ۲۶ رمضان ۱۴۳۳ مصادف با (۲۵ مرداد ۱۳۹۱) بوده است، که با توجه به تاریخ و مکان در نظر گرفته شده کاملاً نمادین بود (سایت وزارت خارجه آمریکا، ۲۰۱۳). رفتارهایی از این قبیل که جنبه نمادین دارد را نمودی از برندینگ و سمبل‌سازی در عرصه سیاست خارجی می‌توان به حساب آورد که گفته شد یکی از ابزارهای دیپلماسی عمومی برای تأثیرگذاری در افکار عمومی است. حرمین شریف می‌تواند نمادی از هویت اسلامی - عربی برای این کشور باشد. اداره حرمین شریف (مکه و مدینه) از وظایف عمده وزارت حج و شئون اسلامی عربستان سعودی است.

مهم‌ترین عوامل در سیاست خارجی کشور عربستان سعودی وجود حرمین شریف است که به خاطر میزبانی مسلمانان امتیازهای سیاسی و معنوی بسیاری را

کسب می‌نماید. همچنین با استفاده از ثروت فراوان خود کشورهای کوچک و ضعیف منطقه را از طریق حمایت‌های اقتصادی زیر چتر خود قرار داده که این امر همواره پشتیبان دیپلماسی عربستان بوده است. گسترش روابط دیپلماتیک این کشور ناشی از افزایش قدرت اقتصادی و به تبع آن نفوذ سیاسی به منظور حمایت از سیاست‌های جهانی بلوک غرب به خصوص آمریکا است (حسنی سعدی، ۱۳۸۹: ۶). وجود اماکن شریف در عربستان سبب توجه همه کشورهای اسلامی و جمعیت بیش از یک میلیارد نفری مسلمانان جهان به این کشور شده است. همین مسئله سبب می‌شود همه این جمعیت کثیر نام عربستان را شنیده و با آن آشنا شوند. این امر در حوزه دیپلماسی عمومی یک مزیت بالقوه بسیار فراوان محسوب می‌شود.

دولت سعودی از وجود حرمین شریف در خاک عربستان دو استفاده متفاوت می‌کند: نخست کسب عنوان خادم‌الحرمین بودن برای دولت سعودی و حاکم این کشور و دوم در مورد حج که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۵-۲-۱-۱. خادم حرمین شریفین

خادم حرمین شریفین لفظی تاریخی است که اولین بار توسط سلاطین ایوبیان، سلاطین مملوک مصر و سلاطین عثمانی به کار رفت. این لفظ در زمان حاضر توسط شاهان کنونی سعودی نیز احیا شده است. امروزه این لقب بیش از همه یادآور شاه سعودی عربستان در نقش محافظ مقدس‌ترین مساجد اسلامی - مسجد الحرام در مکه و مسجد النبی در مدینه - است. این عنوان به طور سنتی به خلیفه تعلق داشته است. فهد بن عبدالعزیز، پادشاه اسبق سعودی، در ۱۹۸۶ برای اولین بار این لقب را اختیار کرد. او لفظ «والاحضرت» را با «خادم الحرمین الشریفین» جایگزین کرد. شاه سابق، عبدالله بن عبدالعزیز پس از درگذشت ملک فهد، این لقب را در ۲۰۰۵ به کار برد. از نظر آنها، خادم الحرمین الشریفین به دلیل مکانت و وزانتش حق خود می‌داند که در کلیه امور جهان اسلام دخالت کند.

۵-۲-۱-۲-۵ حج

به دلیل اهمیتی که حج بین مسلمانان جهان دارد، حاکمان سعودی وزارتخانه مستقلی به نام حج تشکیل داده‌اند که وظیفه اساسی آن رسیدگی به مسائل حج و حجاج است. همه علما و دانشمندان وهابی باید آمادگی کامل برای برگزاری مراسم حج را داشته و احکام و پرسش‌های شرعی حاجیان را طبق آئین وهابیت پاسخ دهند (جعفری، ۱۳۸۶: ۲). وزیر حج عربستان در گفتگوی کانال یک تلویزیون عربستان اظهار داشت: «ملک عبدالله، آبادانی حرمین شریفین، توسعه مکه مکرمه و مدینه منوره را در رأس اولویت‌های خود قرار داده و تمام امکانات مالی و انسانی عربستان را برای خدمت به حرمین شریفین و مکان مقدس به کار گرفته است». او همچنین به دستور ملک عبدالله برای افتتاح مرحله نخست پروژه توسعه صحن طواف اشاره کرد که در این مرحله گنجایش حدود ۴۵۰ هزار نفر حاجی و هنگام پایان پروژه به یک میلیون نفر خواهد رسید (لیک، ۱۳۹۲).

با فراهم‌سازی این امکانات برای حجاج خانه خدا می‌توان گفت تا حدودی عربستان می‌تواند باعث رضایت‌زاترین شده و نوعی چهره‌ای خوب از خود در عرصه سیاست خارجی ایجاد کند. از جمله دیگر هزینه‌هایی که توسط آل سعود انجام شده، برداشتن بیش از ۹۰٪ از ساختمان‌های اطراف کعبه برای توسعه دادن محل‌های نماز در مسجدالحرام است که در قسمت شمال و شمال غرب کعبه قرار دارند و طرح ساخت بزرگ‌ترین نمازخانه جهان است. هزینه ساخت این نمازخانه حدود ۸۰ میلیارد ریال سعودی برآورد شده است که در نوع خود یک طرح بی‌نظیر به شمار می‌رود. برای تکمیل این طرح بیش از ۶۰۰۰ زمین از زمین‌های اطراف مکه که روزی هتل، آپارتمان و یا خانه‌های قدیمی بودند از صاحبان آنها خریداری شده و برای این طرح به کار گرفته می‌شوند. با اضافه شدن این زمین‌ها مساحت کلی مسجد ۸۰۰ هزار مترمربع خواهد شد (شفقنا، ۱۳۹۱).

مسئولان عربستانی از ۱۰ سال پیش تخریب آثار اسلامی و تاریخی مکه مکرمه را آغاز کردند؛ به عنوان مثال خانه محل تولد حضرت محمد (ص) را تبدیل به کتابخانه

عمومی کردند و خانه همسر ایشان خدیجه (س) را تخریب کرده و به جای آن سرویس‌های بهداشتی عمومی ساختند. میادین جنگی دوران صدر اسلام از جمله محل وقوع جنگ بدر نیز به پارکینگ تبدیل شده است. مسئولان سعودی تخریب آثار اسلامی و تاریخی را با ادعای «لزوم توسعه صنعت گردشگری دینی» توجیه می‌کنند؛ چرا که این صنعت درآمدهای بسیار کلانی را برای آنها به همراه داشته که هر سال بر میزان آن افزوده می‌شود. مقامات سعودی مدعی هستند این تغییرات بخشی از پروژه نوسازی شهر و به نفع حجاج است (شفقنا، ۱۳۹۲). صنعت گردشگری و توریسم اقتصاد بسیاری از کشورها را تأمین می‌کند اما عربستان با وجود درآمد اقتصادی بالا از طریق نفت، به دلیل وجود مکه و مدینه در صدد توسعه روز به روز صنعت جهانگردی و توریسم خود برای زائران است تا با ورود حجاج از مناطق مختلف جهان فرهنگ خود را اشاعه داده و به اهداف گفته شده خود در سیاست خارجی دست یابد.

برای نمونه در ۲۰۱۲ زائران حج تمتع ۳ میلیون و ۱۰۰ هزار نفر بودند. از این تعداد ۱ میلیون و ۷۰۰ هزار زائر خارجی بودند که ۶۲ میلیارد ریال سعودی (۱۶ میلیارد و ۵۰۰ میلیون دلار) سود عاید این کشور کردند. این رقم در مقایسه با درآمد سال ۲۰۱۱، حدود ۱۰ درصد افزایش داشته است که حدود ۳ درصد از تولید ناخالص داخلی این کشور را شامل می‌شود. بر اساس آمارهای گردشگری دولت عربستان در مجموع ۱۲ میلیون زائر مسلمان از سراسر جهان برای برگزاری مراسم حج تمتع و مراسم حج عمره در این سال به عربستان سفر کرده‌اند. براساس آمارهای بانک جهانی، عربستان سعودی سالیانه کم و بیش ۳۰ میلیارد دلار از موسم حج درآمد (ناخالص) کسب می‌کند. عربستان که هم اکنون به طور متوسط روزانه ۹/۵ میلیون بشکه نفت خام تولید و از این میزان حدود ۶/۲ میلیون بشکه آن را صادر می‌کند، سالیانه پذیرانی ۲۲ میلیون زائر از کشورهای مختلف اسلامی است که از این تعداد، بیش از ۲ میلیون زائر مربوط به حج تمتع است (سایت وزارت حج عربستان، ۱۳۹۲).

۵-۲-۲. وهابیت

در سال ۶۷۶ هجری قمری مصادف با سال تولد ابن تیمیه، دوره جدیدی از تفکر بازگشت به سلف صالح آغاز شد. ابن تیمیه به شدت مدافع نظریه بازگشت بود. او شیعیان را در کنار قرمطی‌ها و ملحدان قرار داده است اما به شدت توسط علمای اهل تسنن مورد هجوم قرار می‌گیرد و توسط همان‌ها زندانی و کشته می‌شود. بعدها محمد بن عبدالوهاب نظریات ابن تیمیه را عملیاتی می‌کند (توکلی، ۱۳۹۰: ۳).

محمد بن عبدالوهاب در سال ۱۱۱۵ در شهر عینه از توابع نجد عربستان به دنیا آمد. در جوانی مطالبی به زبان می‌آورد که نشانگر انحراف فکری او بود. بسیاری معتقدند او از آغاز در اندیشه رهبری بود و سرانجام بر همین اساس آیین وهابیت را پایه‌گذاری کرد. از این راه به تکفیر فرق اسلامی پرداخت و بر مبنای روش بدعت‌گذاران و فرقه‌سازان، دیگر مسلمانان را جاهل و مشرک نامید. در قرن دوازدهم (۱۱۵۷) افکارش را از منطقه نجد که از تمدن و فرهنگ بی‌بهره بود با حمایت آل سعود و پشتیبانی قدرت‌های استعمارگر به دیگر مناطق حجاز گسترش داد. پیروان وهابیت خود را «موحدون» می‌خوانند، نامی که به تأکید آنها بر قدرت مطلق خداوند یکتا و اصل توحید اشاره دارد. آنها هر عملی را که اشاره‌ای به چندخدایی داشته باشد مانند زیارت قبور و تقدیس برخی افراد را ممنوع می‌دانند، بازگشت به آموزه‌های اصیل اسلام که در قرآن و حدیث (سنت پیامبر) آمده را تبلیغ کرده و با هر نوع بدعتی مخالفت می‌کنند (سبحانی، ۱۳۸۳: ۹-۸).

وهابیت ادعاهایی را مطرح می‌کنند که بر خلاف باور حنبلی است از جمله: طرح جسمانیت برای خدا، ممنوعیت زیارت مزار نبی مکرم (ص)، تخریب اماکن مقدس و رد فضایل حضرت علی (ع)، تکفیر دیگر مسلمانان، ریختن خون بی‌گناهان و غارت اموال مسلمانان و جنایات‌های بی‌شمار دیگر که تحت شعار توحید ناب و زدودن شرک مرتکب می‌شوند (منجزی، بی تا: ۵).

از اقدامات وهابیون کشتار زائران حرم امن الهی و حرم نبوی است از جمله: کشتار حجج یمنی در ۱۳۴۱، قتل عام حجج مصری در منا در سال ۱۳۴۴، کشتار حجج ایرانی در سال ۱۳۶۶ و حمله به حجج بحرین در مهرماه سال ۱۳۸۶، به شهادت رساندن ۱۵۰۰ تن از شیعیان عزادار امام موسی کاظم (ع) با پخش غذای مسموم در اطراف حرم آن امام. جنایات وهابیون نه تنها در عربستان بلکه در کشورهای دیگر نیز رخ داده از جمله قتل عام شیعیان شهر کابل در شهریور ۱۳۷۵ و قتل عام شیعیان عزادار قندهار در عاشورای ۱۲۶۷ (منجزی، بی تا: ۱۴-۱۳).

بعد از شناخت اجمالی از اندیشه وهابیت که از آئین‌های افراطی هستند نیاز است تا ابزارهای دیپلماسی عمومی که آنها برای اشاعه اندیشه خود و نفوذ در افکار عمومی استفاده می‌کنند شناخته شود. از جمله این ابزارها عبارتند از: مدارس مذهبی، رسانه‌ها و سازمان‌های اجتماعی.

۵-۲-۱. مدارس مذهبی

براساس این ابزار عربستان هرگونه تحقیق و پژوهش که به تبلیغ حکومت سعودی و آیین وهابیت منجر شود را مورد حمایت قرار می‌دهد و هرگونه تحقیق که با مذاهب دیگر موافق باشد را طرد می‌کند. روز به روز مراکز آموزشی وهابیت در حال افزایش است. مهمترین دانشگاه‌هایی که توسط وهابیت اداره می‌شوند شامل: دانشگاه اسلامی در مدینه، ابن سعود در ریاض و دانشکده شریعت در دانشگاه ملک عبدالعزیز است (Al-Shariff, 2014). همچنین مراکز علمی مروج وهابیت شامل مرکز تحقیقات و مطالعات اسلامی ملک فیصل، ملک عبدالعزیز و دبیرخانه عرب برای آموزش در کشورهای خلیج فارس است. کتابخانه‌های عربستان مجهز به کتب تبلیغی وهابیت و عقاید بزرگان آنان است. حوزه‌های علمی-دینی عربستان به شکل دانشگاهی تکامل یافته است به گونه‌ای که با تربیت مبلغان مذهبی داخلی و خارجی، مروج آیین وهابیت هستند. وهابیون همچنین قرآن‌هایی با ترجمه تحریف شده چاپ و منتشر می‌کنند و به خصوص در ایام حج آنها را در میان مسلمانان توزیع می‌کنند (حسنی سعدی، ۱۳۸۹: ۲-۳). از جمله دیگر آموزش‌های آنها، آموزش نفرت است که می‌تواند

نسبت به شیعیان باشد و برای این کار علمای وهابی را به عنوان مفتی‌هایی که به زبان‌های مختلف آشنا هستند به مراکز آموزشی می‌فرستند.

بنیاد اسلامی الحرمین از دیگر سازمان‌های آموزشی است که در اوایل دهه ۱۹۹۰ در عربستان آغاز به کار نمود. هدف اولیه این بنیاد گسترش وهابیت از طریق حمایت از آموزش‌های مذهبی، احداث مساجد و اجرای پروژه‌های بشردوستانه در سراسر جهان، به ویژه در کشورهای اسلامی بوده است. این بنیاد بیش از ۱۳۰۰ مسجد و مرکز اسلامی را در کشورهای مختلف ایجاد نموده است. این بنیاد در طرحی بیش از ۳۰۰۰ مفتی آموزش دیده وهابی را برای تبلیغ به این مساجد و مراکز اسلامی گسیل داشته است تا به تبلیغ اسلام وهابی پردازند. برای این کار عربستان بیشتر در کشورهای با اقتصاد ضعیف نفوذ می‌کند از جمله در پاکستان و کشورهای جنوب شرقی آسیا به علت دارا بودن جمعیت عظیمی از مسلمانان، مقصد مناسبی برای اجرایی نمودن این هدف است (Khalaf, 2014).

۵-۲-۲. ابزار رسانه

وهابیت با تشویق و گاه تهدید نویسندگان و عمال خود به تدوین کتاب و مجلات با تیراژ بالا اقدام کرده و در تمامی نقاط دنیا آنها را توزیع می‌کند. از جمله دیگر کارهای این گروه، نوشتن کتاب در مورد عقاید خود و چاپ آن با نام دیگران است مانند کتاب «الشیعة والتصحیح» به نام سید موسی موسوی. همچنین مطبوعاتی به زبان عربی و انگلیسی در داخل و خارج منتشر می‌شوند که زیر نظر دولت سعودی است. از جمله مجلات و روزنامه‌های الجزیره، الرياض، الندوه، الدعوه و خورشید عربی^۱ است. رادیو و تلویزیون نیز زیر نظر دولت و وزارت اطلاعات برنامه‌های درون مرزی و برون مرزی با زبان‌های مختلف پخش می‌کند. در حال حاضر از یکهزار و هشتصد شبکه ماهواره‌ای فعال در منطقه سیصد شبکه آن برای تبلیغ وهابیت برنامه‌سازی شده است مانند شبکه المستقله و الشارقه که منبر وهابیت در ایران هستند. نزدیک به چهل هزار سایت اینترنتی و چهار هزار وب سایت به صورت

^۱Arabian Sun

شبانه روزی علیه شیعه فعالیت دارند و به هک کردن سایت‌های مروج فرهنگ تشیع می‌پردازند از جمله اقدام به هک کردن سرور «آل البیت» و حدود سیصد سایت شیعه پرداختند. براساس مؤلفه‌های تشکیل دهنده سیاست خارجی عربستان، خاندان آل سعود قدرت تأثیرگذاری بیشتری بر افکار عمومی کشورهای عربی زبان دارند. یکی از ابزار دیپلماسی عمومی این خاندان از طریق شبکه العربیه تجلی می‌یابد.

العربیه نام یک شبکه خبری عرب زبان است که در تاریخ ۳ مارس ۲۰۰۳ فعالیت خود را آغاز کرد. این شبکه در شهر دبی و کشور امارات کنترل می‌شود. بسیاری از کارشناسان معتقدند هدف اصلی این شبکه، که در زمینه اخبار سیاسی، اقتصادی و ورزشی مشغول به کار است تمرکز بر مسائل مرتبط با عربستان سعودی بوده، به طوری که به نحو غیرمستقیم به تبلیغ و ترویج تفکرات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این کشور می‌پردازد. تحلیلگران امور بین‌الملل بر این باورند که فرآیند شکل‌گیری و تأسیس العربیه بخشی از پروژه نظام‌های غربی برای حفظ هژمونی رسانه‌ای خودشان در منطقه خاورمیانه است که با قدرت گرفتن مکتب‌های منطقه دچار چالش جدی شده است. یکی از دلایل ایجاد العربیه این است که در جنگ ۲۲ روزه غزه به دلیل نشان دادن لحظه به لحظه یورش غیر انسانی صهیونیست‌ها و کشتار زنان و کودکان، در صحنه رسانه‌ای به خصوص در شبکه‌ها و رسانه‌های جبهه مقاومت فشار جهانی گسترده‌ای علیه تل‌آویو به راه افتاد که باعث شد نظام رسانه‌ای غرب برای خنثی کردن فعالیت این شبکه‌ها به فکر ایجاد شبکه‌های خبری عرب زبان بیفتد. سرمایه‌گذاران اصلی العربیه مرکز پخش خاورمیانه، گروه حریری لبنان، عربستان سعودی، کویت و دیگر کشورهای اطراف خلیج فارس هستند که جهت پایه‌گذاری العربیه ۳۰۰ میلیون دلار هزینه کردند. سهم اصلی این شبکه و مجموعه ام.بی.سی متعلق به ملک فهد ولید ابراهیم و ۵۰ درصد از سود آن متعلق به امیر عبدالعزیز بن فهد فرزند پادشاه سابق عربستان است. ولید ابراهیم گرایش افراطی به وهابیت دارد و ضد تفکر شیعی است. این گرایش تا حدی است که تا به حال چندین بار با گرد هم آوردن گروهی از کارگردانان و نویسندگان عربی نزدیک به محافل وهابیت طرح‌هایی

را برای تولید فیلم‌ها و سریال‌های ضد شیعی اعلام کرده است. از جمله پخش سریال «للخطایا ثمن» بود (Buchan, 2014). برخی معتقدند سیاست‌های العربیه همسو با سیاست‌های آمریکا و رژیم صهیونیستی در منطقه است. از جمله رقیبان این شبکه عبارتند از: الجزیره، تلویزیون بی‌بی‌سی عربی، روسیا الیوم و شبکه العالم.

۵-۲-۲-۳. تشکیل و تقویت نهادها و سازمان‌های اجتماعی و حکومتی

عربستان سعودی با حمایت‌های معنوی و مادی از تأسیس سازمان‌ها و نهادهای داخلی و خارجی، سیاست آن‌ها را در جهت ترویج وهابیت تعریف کرده است. تشکیلات داخلی از قبیل: کبارالعلماء، رابط العالم الاسلامی، وزارت حج و اوقاف و ارشاد و شئون اسلامی، مراکز امر به معروف و نهی از منکر و پلیس مذهبی، که تعدادی از این سازمان‌ها در کشورهای مختلف نمایندگی دارند. تشکیلات خارجی از قبیل: سلفیه شمال آفریقا، دیوبندیه، سپاه صحابه، القاعده، طالبان، جماعه التبلیغ، جماعت الاسلامی پاکستان و هندوستان، جندالله و غیره هستند (Markey, 2014).

این سازمان‌های داخلی و خارجی با اقداماتی چون تربیت و ارسال مبلغ، تعمیر و توسعه و ساخت مساجد و مدارس، نشر و ارسال قرآن، بورسیه دانشجویان به ترویج افکار و عقاید و سیاست‌های وهابیان می‌پردازند (حسنی سعدی، ۱۳۸۹: ۶-۵). در اینجا سازمان رابط العالم الاسلامی به عنوان یک بازیگر غیردولتی مؤثر در نفوذ عربستان در افکار عمومی که نقش زیادی در گسترش وهابیت دارد مورد بررسی واقع شده است.

این سازمان در سال ۱۳۸۱ هجری/۱۹۶۲ میلادی توسط ملک مسعود در مکه گشایش یافت که از قدرتمندترین سازمان‌ها در عربستان است. دو عامل باعث ایجاد شخصیت حقوقی برای این سازمان می‌شود: ۱- تصریح در سند مؤسس مطابق با دکترین حقوق بین‌الملل ۲- برخورداری از عناصر مبنایی، نهادی و ابزاری که باعث فعالیت این سازمان در ۱۱۰ کشور جهان شده است (بشیر و سعادت‌پور، ۱۳۹۱: ۱۷۷). وظایف این سازمان شامل: آموزش‌های اسلامی، چاپ و توزیع قرآن و کتب اسلامی، آموزش زبان عربی، کمک‌های مالی به کشورها و اداره مؤسسه‌های خیریه

در سراسر جهان. اکنون نیز وهابیت بر این سازمان - که دفتر مرکزی اش در مکه است - سیطره دارد. دولت و علمای وهابی سعودی اشراف کاملی بر این سازمان دارند و بودجه آن عمدتاً از سوی همین دو گروه تأمین می‌شود. شورایی که در ابتدا این سازمان را اداره می‌کرد، متشکل از ابوالحسن ندوی (از هند)، سعید رمضان (از مصر)، ابوالاعلی مودودی (از پاکستان) و علال الفاسی (از مراکش) از جمله حامیان جریان‌های گوناگون سلفیه نوین بودند و ریاست شورا برعهده مفتی اعظم عربستان سعودی، محمد بن ابراهیم آل شیخ، قرار داشت و محمد سرور الصبّان، تاجر مکی و نخستین دبیرکل سازمان، به شدت از نگرش وهابی دفاع می‌کرد و بدین طریق، نفوذ وهابیون در این سازمان اسلامی تأمین شده بود. سران عربستان همیشه در تیره خویش برای استفاده ابزاری از این سازمان کوشیده‌اند، اما شکی نیست که رابطه العالم منادی تفکرات وهابیت بوده است (Smith, 2014).

پس از مرگ محمد بن ابراهیم آل الشیخ، عالم وهابی دیگر، عبدالعزیز باز، ریاست شورای مؤسسان را بر عهده گرفت و در حال حاضر، عبدالعزیز بن عبدالله آل شیخ ریاست آن را عهده‌دار است. اهمیت این سازمان به حدی است که عضویت ناظر در سازمان ملل متحد را برای شرکت در سازمان‌های اقتصادی و اجتماعی دارد و به عنوان عضو مراقب در سازمان کنفرانس اسلامی، یونسکو و یونیسف حضور دارد. گرچه در اساسنامه آن ذکر شده که این سازمان بین‌المللی اسلامی برای ترویج پیام اسلام و تعلیم اصول و مبانی آن و مبارزه با توطئه‌های ضد اسلامی است و به هیچ کشوری تعلق ندارد، به دلیل اینکه ۹۰ درصد بودجه آن را عربستان تأمین می‌کند، سیاست‌های آن را نیز عربستان مشخص می‌کند. از آغاز تأسیس «رابطه»، عالمان وهابی خواستار تأسیس یک شورای فقهی شده بودند که وظیفه شرح و بسط احکام و قوانین فقهی را، که مورد پذیرش جهانی‌اند، برعهده گیرد. این مجمع در ۱۹۷۶م بوجود آمد که به عنوان نماینده رسمی مسلمانان، با دیگر آکادمی‌های اروپا و دیگر نقاط جهان همکاری داشت.

این مؤسسه چندین بنیاد و سازمان و موسسه کوچک‌تر را نیز در خود جای داده است. یکی از زیر مجموعه‌های رابط العالم الاسلامی، سازمان بین المللی امداد اسلامی (هیئة الإغاثة الإسلامیة العالمیة) است که موظف به کمک‌رسانی به کشورهای اسلامی است. سازمان دیگر بنیاد تعلیم و تربیت اسلامی و دیگر سازمان‌های مشابه با هدف گسترش وهابیت است. عربستان از طریق بانک توسعه اسلامی ۷۷ میلیارد ریال به ۳۵ کشور اسلامی و عربی کمک کرد که بعد از آمریکا، دومین رتبه را در کمک‌رسانی به کشورهای عربی اسلامی دارد. رابط العالم الاسلامی برای تربیت مبلغان در پیش‌برد اهداف خود به صدها دانشجو از سراسر جهان نیاز داشت. از بین دانشگاه‌های هفت‌گانه عربستان، سه دانشگاه بزرگ برای آموزش و پژوهش در علوم اسلامی و عربی به وجود آمد: الجامعه الاسلامیه در مدینه منوره، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه در ریاض، جامعه ام‌القری در مکه مکرمه. در کل این سازمان به عنوان یکی از بازیگران سیاست خارجی عربستان در راستای ترویج وهابیت و سلفی‌گری در جهان فعالیت‌هایی انجام می‌دهد.

نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه کشورها در صدد دستیابی به اهداف و منافع ملی خود در سیاست خارجی هستند از ابزارهای مختلفی استفاده می‌کنند که از جمله این ابزارها دیپلماسی عمومی است که این نوع دیپلماسی برخلاف دیپلماسی رسمی که فقط مقامات کشوری را در بر می‌گیرد قصد تأثیر بر افکار عمومی را دارد. جایگاه دیپلماسی عمومی را در نظریه سازه‌نگاری که بر مفروضه‌های غیرمادی تأکید دارد می‌توان بررسی کرد. در این نگاه، ساختارهای فکری و هنجاری یک کشور در روابط سیاسی آن با جهان اهمیت دارد و قدرت هر کشور به میزان توانایی آن در نفوذ بر افکار عمومی است. بر این اساس، عوامل غیرمادی مانند باورها و هنجارها باعث شکل‌دهی به هویت‌های اجتماعی کشورها می‌شود که به دنبال آن منافع ملی توسط این هویت‌ها شکل می‌گیرد.

این نوشتار به دنبال بررسی نقش و جایگاه دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان سعودی بود. به همین منظور، پس از توضیحاتی درباره سازه‌انگاری به عنوان چارچوب نظری و مفهوم شناسی دیپلماسی عمومی، پایه‌های دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی عربستان سعودی شرح داده شد. در این معنا، نظام سعودی نگاهی هویتی به دیپلماسی عمومی دارد و بیشتر تلاش‌های این کشور در حوزه دیپلماسی عمومی به نظام هویتی آن بر پایه وهابیت برمی‌گردد.

بررسی‌های این نوشتار نشان می‌دهد دیپلماسی عمومی عربستان در حوزه غیرمادی بر پایه اسلام و عربیت بنا شده است. عربستان سعودی با استفاده از مزیت وجود حرمین شریفین در خاک این کشور و فرصت استثنایی برگزاری کنگره عظیم حج در هر سال خود را به عنوان رهبر جهان اسلام معرفی کند و توجه جمعیت فراوان مسلمانان جهان را به خود جلب کند. این مزیت جغرافیایی و تاریخی با برنامه‌ریزی نرم‌افزاری گسترش آئین وهابیت با استفاده از رسانه‌ها، مدارس مذهبی وهابی و سازمان‌های اجتماعی همراه شده تا بتواند بیشترین اثرگذاری را بر کشورهای مسلمان داشته باشد.

بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد سازمان رابط العالم الاسلامی و شبکه العربیه بیشترین نقش را در دیپلماسی عمومی عربستان در خارج از مرزهایش دارد. این سازمان و دیگر سازمان‌های مشابه داخلی و خارجی با اقداماتی چون تربیت و ارسال مبلغ، تعمیر و توسعه و ساخت مساجد و مدارس، نشر و ارسال قرآن، بورسیه دانشجویان به ترویج افکار و عقاید وهابیت و سیاست‌های آل سعود می‌پردازند.

پول سرشار نفت مهم‌ترین پشتوانه پیشبرد دیپلماسی عمومی عربستان سعودی است اما مهم‌ترین عامل موفقیت این سیاست را باید در پیگیری مجدد آن در طول قریب به سی سال گذشته جستجو کرد. این فرایند مداوم سبب شده تا عربستان بتواند جایگاه خود را در میان کشورهای عربی و اسلامی ارتقاء داده و به کشوری مؤثر در سیاست‌های جهانی تبدیل شود. البته همان‌گونه که واضح است ملاک

ارزیابی مؤثر بودن در مقایسه با میزان قدرت و جایگاه رژیم مانند آل سعود تعیین شده و با کشورهای هم مشابه خودش مقایسه می‌شود.

منابع

الف- فارسی

- آشنا، حسام الدین، جعفری هفت خوانی، نادر (۱۳۸۶) «دیپلماسی عمومی و سیاست خارجی؛ پیوندها و اهداف»، *دوفصلنامه دانش سیاسی*، شماره ۵، بهار و تابستان، صص ۲۰۶-۱۷۹.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۲) *دانشنامه سیاسی (فرهنگ اصطلاحات و مکتب‌های سیاسی)*، تهران: مروارید.
- احمدی، حسن (۱۳۹۲) «*صهیونیستها در جایگاه خادمین حرمین شریفین*»، بصیرت.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۳)، «اصول و کارکردهای دیپلماسی عمومی در سیره نبوی»، *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، سال دوم، شماره ۵، تابستان، صص ۳۴-۱۱.
- اخوان کاظمی، مسعود، عزیزی، پروانه (۱۳۸۹)، «دیپلماسی عمومی و الگوی اسلامی آن»، *رسانه*، سال بیستم، شماره ۴، صص ۲۲-۵.
- امور حج و زیارت سازمان صدا و سیما (۱۳۹۲) «*توسعه حرمین در راس اولویت‌های عربستان است*»، ۲۵/مهر، کدخبر ۴۰۶۶.
- بشیر، حسن، سعادت پور، حامد (۱۳۹۱)، «دیپلماسی عمومی و سازما نه‌ای فراملی مذهبی؛ مورد مطالعه رابطه العالم الاسلامی (۱۹۶۲-۲۰۱۲ م)»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی دین و ارتباطات*، سال نوزدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان، صص ۲۱۰-۱۸۱.
- پایگاه بین‌المللی همکاری‌های خبری شیعه (۱۳۹۲) «*موافقت مفتی کل عربستان با تخریب آثار اسلامی در مکه: تخریب آثار در حرمین شریفین ضروری است*».
- پایگاه پژوهشی تخصصی وهابیت شناسی (۱۳۹۰) «*مراکز رابط العالم الاسلامی چیست و در جهان چه می‌کنند؟*»، ۱۸/بهمن، کد خبر ۵۴۹۸.
- پایگاه خبری تحلیلی خبر نو (۱۳۹۱) «*اتحاد جهان اسلام به کار سیاست خارجی عربستان نمی‌آید*»، ۲۵/مرداد، کدخبر ۵۸۶.
- توکلی، یعقوب (۱۳۹۰) «مبانی نظری و سیر گسترش فرقه‌ای ناخوانده، وهابیت؛ درختی برای اختلاف»، *ماهنامه زمانه*، شماره ۱۵ و ۱۶، مرداد و شهریور، صص ۱۲۳-۱۲۱.
- جعفری، عباس (۱۳۸۶) «فرقه وهابیت و عملکرد آن در تاریخ معاصر»، *پیام*، شماره ۷، اسفند، صص ۹۸-۹۰.
- حسنی سعدی، مطهره (۱۳۸۹) «شیوه‌های تبلیغی وهابیت»، *پیام*، شماره ۱۰۴، زمستان، صص ۱۳۵-۱۲۶.

دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۸۲) « تحول نظریه های منازعه و همکاری در روابط بین الملل»، *مجله پژوهش حقوق و سیاست*، شماره ۸، بهار و تابستان، صص ۱۱۶-۷۳.

سبحانی، جعفر (۱۳۸۳) «تاریخ و رجال؛ پیدایش وهابیت و برخی پیامدهای آن»، *نشریه میقات حج*، شماره ۵۰، زمستان، صص ۴۸-۳۳.

سجادپور، سید کاظم (۱۳۸۳) *چارچوب های مفهومی و پژوهشی برای مطالعه سیاست خارجی ایران*، تهران: دفتر مطالعات.

عطایی، فرهاد، منصوره مقدم، محمد (۱۳۹۲) «تبارشناسی سیاست خارجی عربستان سعودی: راهبردی واقع گرایانه بر بستری هویتی»، *فصلنامه روابط خارجی*، سال پنجم، شماره اول، بهار، صص ۱۶۸-۱۳۳.

فیروزی، علیرضا (۱۳۹۰) «جایگاه دیپلماسی عمومی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، *پایان نامه دکتری*، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی.

کوهکن، علیرضا (۱۳۹۰) «نقش رسانه ها در انقلاب لیبی»، *فصلنامه رسانه*، پاییز و زمستان، صص ۸۲-۶۷. گنجی دوست، محمد (۱۳۸۷) «تحولات دیپلماسی در عصر اطلاعات»، *فصلنامه سیاست*، دوره ۳۸، شماره ۱، بهار، صص ۲۱۲-۱۸۵.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۹) *تحول در نظریه های روابط بین الملل*، چاپ پنجم، تهران: انتشارات سمت. منجزی، علی اصغر (بی تا) «پژوهشی پیرامون وهابیت»، *مربیان*، سال هشتم، شماره ۳، صص ۱۱۳-۹۸.

مبینی مقدس، مجید، عبدسرمدی، نرگس (۱۳۹۲)، «دیپلماسی عمومی نوین و بیداری اسلامی»، *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، سال دهم، شماره ۳۳، تابستان، صص ۱۲۲-۱۰۳.

هادیان، ناصر، احدی، افسانه (۱۳۸۸) «جایگاه مفهومی دیپلماسی عمومی»، *فصلنامه بین المللی روابط خارجی*، شماره ۳، پاییز، صص ۱۱۸-۸۵.

ب- انگلیسی

Adler, Alfred (2005). *Communitarian International Relations; The Epistemic Foundation of international relation*. London: Routledge.

AL-SHariffeb, Manal (2014) Rein In the Saudi Religious Police, *NewYork Times*, 2014/02/11, Accessible at:

<http://www.nytimes.com/2014/02/11/opinion/rein-in-the-saudi-religious-police.html?ref=opinion& r=0>, Retrived in 2014/10/20

Bigler, Gene E. (2005). " Advancing public Diplomacy: one Advocate AT a time ", Delivered at the **YPRO public Diplomacy Rowndtable**. 28 july, accessible at: [www. Publicdiplomacy. Org](http://www.Publicdiplomacy.Org)

Buchan, James (2014) Middle East Public Diplomacy Working Paper: Saudi Arabia, **the Foreign Policy Centre**, Accessible at:

<http://fpc.org.uk/fsblob/86.pdf>, Retrived in 2015/1/10

Gergen, Kenneth (2001). **Social Construction in Context Sage Publication**, London: Sage Publication

Gilbon, Eytina, (2008), "Searching for a Theory of Public Diplomacy", **the ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, March 2008; vol. 616, 1.

Howard, Peter (2005). "Constructivism and Foreign Policy? A New Approach and Analysis". Presented at the Annual Meeting of the, **International studeis association Northeast Philadelphia**. PA. November.

J. Cull ,Nicholas (2008). "Public Diplomacy: Taxonomies and Histories", **the ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, March 2008; vol. 616, 1.

Khalaf, Roula (2014) Saudi Arabia: A kingdom on guard, **THE FINANCIAL TIMES**, Accessible at: <http://www.ft.com/cms/s/2/8a965110-b4c0-11e3-af92-00144feabdc0.html#axzz2ws9c04Bv> , Retrived in 2014/9/11

Kubalkova,Vendulka (2001). "Constructivist Primer". in: **Foreign Policy in a Constructed World**. International Relations in a Constructed World. Armonk. M.E. sharpe.

L'Etang, Jacquie (2009). "Public Relations and Diplomacy in a Globalized World: An Issue of Public Communication", **American Behavioral Scientist**, December 2009; vol. 53, 4.

Markey, Daniel (2014) Saudi Arabia's New Strategic Game in South Asia, **The National Interest**, Accessible at: <http://nationalinterest.org/feature/saudi-arabia%E2%80%99s-new-strategic-game-south-asia-10909>, Retrived in 2014/9/22

McClellan, Michael (2004). "Public Diplomacy in the Context of Traditional Diplomacy", Presented 14 October in **Vienna Diplomatic Academy**. Accessible at: <http://www.publicdiplomacy.org/45.htm#head09>. Retrived in 2014/5/17

Smith, James B. (2014) student exchanges and the social media, **public diplomacy council**, Accessible at: <http://publicdiplomacycouncil.org/regions/saudi-arabia>, Retrived in 2015/1/2

Suadi Arabia Hajj ministry (2014) hajj in year 2014, from: www.Haj.gov.sa/en-us/pages, Retrived in 2015/1/12

U.S state official site (2014) Saudi Arabia laws and policies, from: www.state.gov, Retrived in 2015/1/12

World Bank (2014) Report on Saudi Arabia, from: www.worldbank.org, Retrived in 2014/9/14